

ТУРЕЦ КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ СОЗУЛМА ҮНДҮҮЛӨРДҮН ПАЙДА БОЛУШУ**ВОЗНИКНОВЕНИЕ СЛОВСОЧЕТАНИЙ НА ТУРЕЦКОМ КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ****THE OCCURRENCE OF PHRASES IN TURKISH, KYRGYZ LANGUAGE**

Аннотация: Бул макалада турец тили менен кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөрдүн өзгөчөлүктөрү жана алардын пайда болушу жөнүндө илимий изилдөө иштөөлөр жөнүндө маалымат берилди.

Аннотация: В данной статье представлена информация о научных исследованиях о специфике и происхождении словосочетаний на кыргызском и турецком языках.

Annotation: this article presents information on scientific research on the specifics and origin of phrases in the Kyrgyz and Turkish languages.

Түйүндүү сөздөр: кыргыз тили, созулма үндүүлөр, фонемалык ролу, тыбыштык айкалыштар, артикуляциялык өзгөрүүлөр, тыбыштардын өнүгүүсү, пайда болушу.

Ключевые слова: кыргызский язык, долгие гласные, фонемная роль, звуковые сочетания, артикуляционные изменения, развитие звуков, возникновение звуков.

Key words: Kyrgyz language, long vowels, phonemic role, sound combinations, articulatory changes, development of sounds, occurrence of sounds.

Бул илимий макала тектеш түрк тилдеринин ичинен азыркы турец тили менен кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөрдүн форма жагынан болгон айрым окшоштуктары, айырмалуу белгилери жана пайда болушу тууралуу айрым жагдайларына арналмакчы. Бул эки тилдин ортосундагы көрүнүштөрдү бири-бирине салыштыруу аркылуу тактоого көңүл бурулду.

Булардын ортосунда төмөндөгүдөй жалпылыктар бар. Бул эки тилде алтыдан сегизге чейинки созулма үндүү тыбыштар бар. Буларга: аа, ээ, оо, уу, өө, үү созулмалар кирет.

Турец тилинде: ыы, ии созулмалар бар.

Булар тилдердин тарыхында “Кийинки” же “Экинчи” комбинатордук типтеги созулма үндүүлөргө жатат. Себеби, аты айтылып тургандай тилдердин массалык түрдө кийинки өнүгүү этаптарында пайда болгондугу окумуштуулар тарабынан туура далилденген. Башка түрк тилдеринде деле бул аталыш мүнөздүү. Кыска үндүүлөрдөй эле фонемалык ролу бар болгондуктан сөздөрдүн лексикалык маанисин өзгөртүп жиберүүчү касиетке ээ.

Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринде бир эле үндүүнүн эки кайталанып жазылышы аркылуу белгиленсе, Турец тилинде бир үндүү тыбыштын үстү жагына \ -\ сызыкча белгисин коюу аркылуу белгиленет. М: турецче – чā «время», бāрмак «кричат», кыргызча- “жаан” - “дождь”, “аалам”- «мир» ж.б.

Мындай созулмалар эки тилде тең сөз башында, ортосунда жана аягынан орун алат. М: турец-āры «боль», дōрамак «резать», тū «султан» ж.б. кыр-оору «болезнь», кыр - тоок «курица», буу «пар» ж.б.

Кыргыз тилинде айрым учурда өзүнчө турганда эле сөз маанисин билдирген учурлар кездешет. М: Уу «охота», Уу «яд», Ээ «хозяин», Ээ «обладание» ж.б.

Ушундай көрүнүштө төмөндөгү сөздөрдөн да көрүнөт. М: турец - ūру «путь», ūру «след», ūру «вор», тū «султан», ту «бунчук», кыр-куу «гнать», куу «леведь», куу «сухой» ж.б. [5, 107]

Бул эки тилдин диалектилик белгилерин байкаганда кыргыз тилинин Ош жана башка говорлорунда ээ созулма үндүү болсо, айрым говорлордо эрин-эринчил \W\ дифтонгдор созулмалар ордуна колдонулат. Негизинен алып караганда эки тилде тең созулмалар ордуна \үндүү- үнсүз\, \үндүү+ үнсүз + үндүү\, \үндүү+ үндүү\ дифтонгдорго дал келген эки жана үч тыбыштык комплекстерден куралган тизмектерге дал келет.

Турец кыргыз тилдеринде “Байыркы” деп аталган созулма үндүүлөр кездешпейт.

Бул жөнүндө Э.В. Севортян [5, 105] жана И.А. Батмановдун [1, 37] изилдөө иштеринде туура белгиленген. Бул созулмалар якут, түркмөн тилдеринде жана башка эстеликтерде говор диалектилерде сакталып калган. “Кийинки” деп аталган созулма үндүүлөр аталган эки тилден башка монгол, алтай, хакас, тува, якут, түркмөн сыяктуу түрк тилдеринде кенири кездешээри аныкталган. Бул жөнүндө В.В. Радлов, Ф.Е. Корш, В.В. Владимирцов, Е.Д. Поливанов, В.Г. Исхаков, Н.К. Дмитриев, И.А. Батманов, Э.В. Севортян сыяктуу изилдөөчүлөр сакталышы, пайда болушу сыяктуу маселелерин чечүүгө далалат кылышкан. Бул тилдерде да фонемалык касиеттерин сактоо менен катар туруктуу сакталып келе жатат.

Созулмалардын пайда болушу узак мезгилди кучагына алат. Сөздөрдүн ички тыбыштык ар түрдүү варианттарынын өнүгүү баскычтары аркылуу келип чыгат.

Турец тилиндеги созулмалардын пайда болушу жөнүндө Э.В. Севортяндун “Долгие гласные” [5, 105-113] кыргыз тили боюнча И.А. Батмановдун [1, 35-45] изилдөө иштери бар.

Бул изилдөө иштеринде эки автор тең аталган маселелер боюнча В.В. Радловдун, Ф.Е. Корштун, Б.Я. Владимирцовдун көз караштарын улантышып ага байланыштуу жыйынтыкка келишкен. Жалпысынан алып караганда, изилдөө иштеринде созулмалардын пайда болуу себептеринин бири сөз ичиндеги үнсүз тыбыштардын жоюлушунан дешсе экичиден, үч тыбыштык комплекстердеги жанаша муунда орун алган үндүү тыбыштарынын /стяжение/ биригүү жолу аркылуу болооруна басым жасашкан.

Алсак турец тилинде сөз ичиндеги: аг, ег, иг, іг, ал эми кыргыз тилинде: аг, ог, иг, уг, үг, өг, сыяктуу эки тыбыштык тизмектердеги үнсүздөрү бара бара айтылбай жоюлуп кетүүдөн себеп болоорун көрсөтүшкөн. М: чаг – чаа “время”, агри – аары “боль”, дограмак – доорамак “резать”, игри – ууру “вор” [5,107], ал эми кыргыз тилинде: огрик – оору “боль”, буг – буу “пар”, уруг – уруу “племя” ж.б. [1, 42-43]. Бул фактылар көрсөткөндөй, Турец тилиндеги аа созулма үндүү кыргыз тилинде созулма оо менен жана да турец тилиндеги оо созулма үндүү кыргыз тилинде созулма үндүү уу менен колдонулат.

Мындай айырмачылыктар араб тили аркылуу кабыл алынган сөздөрдө да учурайт. М: дээлет кыргызча-дөөмөт \ \ “нөөмөт” “очередь”. Мында ээ менен өө эки тилде алмашып ар башкача колдонулат. Изилдөлөрдө турец тилиндеги \o\ кыргыз тилинде \x\|г\|a| үнсүздөр жоюлуудан улам созулма үндүүлөр пайда болоорун көрсөтүшкөн. М: турец-чираг\|чыраа

“слуга”, агри\аары «боль» [5,107] кырг-кохла кагла\каала “желание”, сах\сагр\саар «рассвет» ж.б.у.с.[1. 41.43]

Турец кыргыз тилдеринде сөз ичиндеги: эй, ий, уй, ег. сыяктуу \үндүү+үнсүз\ тыбыштардан куралган тизмектерден пайда болоору көрсөтүлгөн. М: ийри-буйру - ийри бууру, ийрилик\ийрилик “кразинка”, кыр-тейле\тээле, куй\куу «мелодия», жегн\жээн «племянник» ж.б. Ушуга үндөш турец тилинде араб, перси тилдеринен кабыл алынган сөздөрдө сөз ичинен \н.у\ тыбыштар жоюлуп кетүүдөн да пайда болоору белгиленген. М: чехре\чээре “физиономия”, деблет\дээлет “счастья”, тепдит тгээдит «угроза» тэплике\тээлике “опасность” небет\нээбет “очередь” ж.б. [5. 107-108]

Аталган бул тилдер аркылуу келген сөздөрдө гортан «айн» же ...П тыбыштары турец тилинде жоюлса, кыргыз тилинде х\г\з\ тыбыштары менен колдонулуп бара-бара жоюлган. М: турец- мипвер\миивер «ось», чепре\чээре “физиономия” ж.б. кырг-мехр\мегр\мээр «любовь», шах\шаг\шаг\шаа ж.б.

Демек, бул фактылардан үнсүздөрдүн жоюлушунан улам созулма фонемалардын пайда болушу менен тыгыз байланыштырышкан.

Э.В.Севортян өзүнүн изилдөөсүндө турец тилинде сөз ичиндеги а – i...e—i ортосунда үнсүзү бар үч тыбыштык айкалыштагы үндүүлөрдүн басымдын таасиринен улам муун аралык биригүүсү \стяжение\ аркылуу пайда болоорун ачык көрсөткөн. М: аласагим\алагжиим «я возьму», бакасадим\бакаджаам “я посмотрю», динлайеседим\данлайеджеем «я послушаю» ж.б. [5. 108-109]

Бул аныктамасын байкаганда пайда болушунун башка себептерин көрсөтүүсү жетишсиз болгон. Бирок ошондой болсо да турец тилинде айрым сөз ичиндеги \үндүү+үнсүз +үндүү\ сыяктуу даяр түрүндөгү айкалыштардын ордуна созулмалар пайда болгондугун ишенимдүү далилдеген фактылар жок эмес. Алсак, сөз ичиндеги \ага\ дан аа, \иги\ден ыы /igi/ ден ии \ийе\ ден ее созулма үндүүлөр пайда болгондугу белгиленген. М: агелеу\аабей «старший брат», уигит\ иит «молодец», уастигиздан\ ястыымыздан «от наших подушек» ж.б. [5. 110]

Демек, мында артикуляциялык жактан өз ара окшошкон эки үндүүнүн ортосундагы үнсүзү жоюлуп, башкача айтканда, а – а → аа, и – и → ии, ы – ы → ыы сыяктуу муун аралык биригип кетүүсү башкы себеп болгондугун өзгөчө белгилөөгө болот.

Ушундай жолдо кыргыз тилинде да кээ бир сөздөрдө пайда болгондугу белгиленген.М: мага - маа «мне», сага - саа «тебе», сагат - саат «час», өзб- эге - ээ “хозяин”, өзб-эгер - ээр «седло» [1. 41-42]

Аталган тилдердеги созулма үндүүлөрдүн сөз ичинен пайда болуу себептерин толуктоо ирээтинде ар түрдүү тыбыштык комплекстердин өнүгүү баскычтарын төмөндөгүдөй эки жолун сунуш кылууга болот.

1. Сөз ичиндеги \үндүү+үнсүз\ эки тыбыштык тизмектердин үч тыбыштык айкалыштагы өнүгүү баскычтарына жетишүү менен үнсүздөн кийин бир үндүүнүн кошулуп кетишинен соң, бир муунду сөздөр эки муунга айланып ортосундагы үнсүз тыбышы жоюлуудан созулмалар келип чыккан. М: чаг - чага - чаа “время», дограмак – догормак - доормак “резать», давлет – девлет – дээлет “счастья” ж.б.

2. Сөз ичиндеги \үндүү+үнсүз+ үндүү\ сыяктуу үч тыбыштан куралган тибинен эгерде жанаша муунда орун алган эки ар башка үндүүлөрдөн болсо, анда үндүүлөрү бири-экинчисине артикуляциялык жактан окшошуп үндөшүүсүнөн соң эки үндүү ортосундагы үнсүзү жоюлуп үндүүлөрү биригүүдөн эки тилде тең созулмалар келип чыккан. М: агизлик – аазлык “удила”, евсиге - эвджеез “домик” ж.б.

Демек, натыйжада t нин, а га i нин, е ге и нин, а га ж.б. ушундай өзгөрүүлөрдөн турец тилинде созулмалар келип чыккан. Ал эми кыргыз тилинде да көрсөтүлгөн жолдордо келип чыккан. М: табып – таап “найды”, огул - уул «сын», бийе - бээ «кобыла», өзб-совук - кыр –суук «холод» ж.б.[1, 38-39, 42-43] Мында да, жогорудагыдай жолдордо келип чыккан.

Жогоруда белгилүү болгондай эки тилде тең араб тилинен келген \П\ жана көптөгөн үнсүз тыбыштар жоюлуудан, экинчиден, муундардын кошулушунан жана окшошуусунан улам пайда болгон көрүнүш. Жалпы алып караганда эки тилдеги созулмалардын өзгөчөлүктөрү пайда болушунун жолдору сыяктуу маселелер камталып кээ бир толуктоолор менен коштолду.

Кыскасы, турец тили менен кыргыз тилиндеги созулма фонемалардын салыштырылып изилдениши башка түрк тилдери үчүн да мааниге ээ болмокчу.

Колдонулган адабияттар:

1. Батманов И.А. Современный киргизский язык. вып.1 1969г.
2. Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия Л.1929г.
3. Корш Ф.Е. Слово «балдак» и «долгота гласных в турецких языках» Живая старина» 1909 г. Кн. 70-71 стр. 756-764.
4. Радлов В.В. Фонетика. СП; 1888. стр 106.
5. Севортян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. Изд. АН. СССР.Москва 1955г

Рецензент: д.ф.н., профессор Мусаев С.Ж.